

**QURTOBA XALIFALIGIDA ILMLAR RIVOJIDA DAVLAT,
DIN VA ETNO-IJTIMOYIY QORISHUV JARAYONING O'RNII**

Otabek Mahmudov Valijonovich

Farg`ona davlat universteti, Jahon tarixi kafedراس dotsenti

Tarix fanlari bo`yicha falsafa doktori(PhD)

Xolmatov Shukurillo Ziyoviddin o`g`li

Farg`ona davlat universteti Tarix fakulteti

2-bosqich magistranti

Annotasiya: Mazkur Qurtoba xalifaligida ilmlar rivojida davlat, din va etno-ijtimoiy qorishuv jarayoning o`rni, arablar va mahalliy aholi o`rtasidagi munosabatlar haqida bayon qilingan. Bundan tashqari Qurtoba xalifaligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, diniy munosabatlarning jamiyatga ta`siri uning, shuningdek yevropa davlatlari bilan savdo aloqalari, Qurtoba xalifaligida ilm-fanning taraqqiy etishi haqida ma`lumotlar keltirilgan.

Kalit so`z va iboralar: Qurtoba xalifali, mosarablari, G'arbiy Yevropa, Ispaniya, iqtisodiyot, dehqonchilik, qishloq xo'jaligi, ilm-fan taraqqiyoti, islom dini, musulmonlar

Ko'pgina ispanlar xristian dinini saqlab qolishgan, garchi musulmonlar bilan yaqin mulqot natijasida ular Arab tili va Arab urf-odatlarini o'zlashtirishgan bo`lsa ham, musulmonlar bilan aralash nikoh qurishgan, Arabcha ismlar bilan yurishgan. Ular **mosarablar** deb nomlangan (Arabcha mustabribdan, ya'ni "Arab bo'lishni istagan kishi"). Arab hukmdorlari ularga nisbatan bag'rikenglik ko'rsatdilar, ayniqsa amirlikning birinchi davrida. Xristianlar va yahudiylarni butparastlardan ajratib, ularni "**Ahl — al kitab**" deb atashgan.¹ Mosarablar o'z cherkovlarini saqlab qolishdi. Ular episkoplarni saylashlari mumkin edi, ammo keyinchalik davlat hokimiyati organlari tomonidan tasdiqlangan. Mosarablar Musulmonlardan devorlar bilan ajratilgan maxsus mahallalarda yashagan. Ular fuqarolik ma'muriyatida turli lavozimlarda ishlagan. Ammo harbiy xizmat faqat musulmonlarning mashg'uloti bo'lib qoldi. Mosarablarni mulkiy huquqlari cheklangan, musulmonlarga, shu jumladan qarindoshlariga va ozod qilingan musulmon qullariga ega bo`lish taqiqlangan. Ular kundalik hayotda doimiy ravishda diskriminatsiyaga uchragan.² Mosarablar qurol olib yurish huquqiga ega emas edilar, ot minolmaganlar, faqat xachirlarda, kiyimlari ham

¹ Александр Рафаилович Корсунский — История Испании IX-XIII веков

² См.: Levl-Provençal E. L'Espagne musulmane au X-eme siecle, p. 19.

musulmonlardan farq qilishlari kerak edi.

Mahalliy arab bo'lmagan aholi orasida ijtimoiy tabaqalanish saqlanib qoldi: bilimli, o'rtacha daromadli odamlar, qullar, dvoryanlar qashshoqlashdi va kam sonli bo'lib qoldi. Senyorlar soni sezilarli darajada kamaydi. Ammo kichik er egalari soni ko'paydi. Al-Andalusning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida yahudiylar faol rol o'ynagan. Vestgot shohlarining qattiq zulmi ularni arablar bilan hamkorlik qilishga undadi. Yahudiylar shaharlarda o'z jamoalari bilan yashab, o'zini o'zi boshqarish huquqidan foydalanganlar. Ular savdoda, erkin kasblarda, ma'muriyatda muhim rol o'ynagan. Almoravidlar va almohadlar davrida yahudiylarning ahvoli yomonlashdi.³

Al-Andalus X-XI asrlarda Yevropaning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan qismlaridan biri bo'lgan. Bu davrda Ispaniyaga tashrif buyurgan sharqiy davlat sayohatchilari uni musulmon dunyosidagi eng gullab-yashnagan mamlakat deb hisoblashgan. Qishloq xo'jaligi gotlar davriga nisbatan yuqori darajaga ko'tarildi. Dehqonchilikda meva almashtirish tizimi qo'llanilgan, bug'doy va arpa navbatma-navbat ekilgan (bir bo'lak bug ' ostida qolgan), bog'dorchilik takomillashtirilgan. Paxta, guruch, tut daraxti, bir qator yangi mevali daraxtlar (limon, apelsin, anor), za'faron kabi ekinlar joriy etildi.⁴

Yer munosabatlaridagi o'zgarishlar muhim edi. Qadimgi Rim va gotika davrida rejalashtirilgan kichik iqtisodiyotga o'tish endi yakunlandi. Gotik Ispaniyada dehqonchilikda keng qo'llanilgan qullar unda muhim rol o'ynashni to'xtatadilar. Al-Andalusda ko'plab qullar bo'lgan, ammo ular asosan uy xo'jaligida, hunarmandchilikda ishlatilgan. Qadimgi Rim tipidagi kolonlar ham yo'q bo'lib ketdi. Katta yer egalari odatda o'z mulklarida domenga ega emas edilar va yerni kichik egalarga tarqatardilar. Davlat yerlari ham ishlatilgan. Ispaniyalik tarixchi Kahigasning ta'kidlashicha, yirik mulklarni parchalash va ularga kichik yer egalarni joylashtirish jarayoni ayniqsa yerlarni bo'lib berish qabul qilingan. Ushbu shartlar "quruq" Is-Xigas bu siljishlari "agrar islohot" deb ataydi.⁵

Dehqonlar o'z mulklarini olish shartlari yer egalari bilan tuzilgan shartnomalar bilan belgilangan. Ushbu shartlarga ko'ra "quruq" iqlimli Ispaniya va "nam" hududlar uchun solliqlar har xil edi. Yerning sifatiga qarab, ijarachilar yer egasiga soliq to'lashgan, hosil (sug'orish narxiga va ishlatilganiga qarab. asboblar, buqalar, urug'lar- ulush egasi yoki egasi). Ba'zi hollarda dehqonlar yer egasi va g'ayrioddiy ishlar foydasiga barshina qilishgan. Yer egasi ijarachilarga urug'lar, ishchi chorva mollari va asboblar bilan yordam bergan. Ijarachilar barcha qishloq xo'jaligi ishlarini bajarishi va yer egasiga tegishli bo'lgan ulushni shahar uyiga etkazib berishi shart edi. Ba'zida er egasi dehqondan hosilning undan olishi kerak bo'lgan qismini sotgan. Agarda

³ Александр Рафаилович Корсунский — История Испании IX-XIII веков с43-44

⁴ Simonet F. Historia de los Mozarabes de Espana, t. 1, p. 80, 94-95

⁵ См.: / . de Cagigas. Los mozarabes, t. I, 129

yomg'irning halokatli ko'pligi sababli ijara haqi odatda kamayardi.⁶ Al-Andalus iqtisodiyoti o'sha davrdagi G'arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti kabi keskin agrar xususiyatga ega emas edi. Bu erda hunarmandchilik va savdo iqtisodiy hayotda muhim rol o'ynagan. Yuqorida qayd etilishicha, gotik Ispaniyadagi shaharlar boshqa bir qator vahshiy shohliklardagi kabi tez tanazzulga uchramagan. Arab istilosi va mamlakatda iqtisodiy munosabatlarda yuz bergan siljishlar (shaxsiy qaramlikning og'ir shakllaridan xalos bo'lgan kichik er egalari va kichik er egalari massasining o'sishi), bir tomondan Ispaniyaning musulmon dunyosining iqtisodiy aloqalari sohasiga qo'shilishi (savdo rivojlanishining nisbatan yuqori darajasi bilan: tovar-pul munosabatlari), boshqa tomondan, savdo va hunarmandchilik markazlari bo'lib qolgan shaharlarni saqlab qolishga yordam berdi. Al-Andalusda yirik shaharlar saqlanib qolgan. Agar G'arbiy Evropada, hatto eng yirik savdo markazlarida ham o'sha davrda 8-10 ming kishi yashagan bo'lsa, X asrda Kordova. kamida 250ming (ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, hatto 500 dan 1 mln gacha), Toledo-37, Almeriya-27 ming aholi istiqomat qilgan.⁷

Sun'iy sug'orish Ispaniyaga va arablardan oldin ham ma'lum bo'lgan. Ammo ular Suriyadan olingan ba'zi moslamalarni (masalan, gidravlik, g'ildirak) qo'llash orqali uni yanad takomillashtirdilar. Arablar tirqishni yaxshiladilar, uchta shudgor bilan shudgor ishlatdilar. Yerga ishlov berishda kichik xo'jaliklarda eshaklardan foydalanilgan bo'lsa, yirik xo'jaliklarda asosan buqalar ishlatilgan. Al-Andalusda ko'plab kichik yer egalari bor edi. Buni Toledo mosarablari arxividan ko'rish mumkin, uning hujjatlarida dehqonlar o'zlarining yer uchastkalarini erkin tasarruf etishlari ko'rsatilgan.⁸

Metallga ishlov berish va to'qimachilik sanoati, qurol va zargarlik buyumlari ishlab chiqarish muhim ahamiyatga ega edi. Al - Andalusda temir, mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, simob qazib olingan. Qurol ishlab chiqarish markazlari Toledo va Kordova, qog'oz — Xativa, sopol buyumlar — Malaga va Galatayud, shisha — Abbas Ben Firnas, Mo'ynali buyumlar — Saragosa, zargarlik buyumlari va hashamatli buyumlar — Kordova va Sevilya, Ipak matolar — Almeriya va Kordova, zig'ir matolar — Saragosa edi. Ushbu tovarlarning barchasi qisman yaqin Sharq va Shimoliy Ispaniyaga eksport qilinadigan tovarlarga aylandi. Ikkinchisi, X. Visens Vivesning so'zlariga ko'ra, besh asr davomida musulmon sanoati uchun mustamlaka bo'lgan. Al-Andalusdan zaytun moyi va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ham olib chiqilgan. Musulmon Ispaniyaning muhim xususiyati shahar va qishloq o'rtasidagi faol ichki savdo va iqtisodiy aloqalarning mavjudligi. Ichki savdo ob'ekti ba'zi sanoat

⁶ См.: *Levi-Provengal E.* Histoire de l'Espagne musulmaue, t. I. Paris, 1953, p. 161.

⁷ *Vicens Vives J.* Manual de historia economia de Espana, t. I, p. 102.

⁸ *Pastor de Togneri R.* Les Mozarabes de Toled. — «Anna-les», 1970, N 2, p. 364,

mahsulotlari, shuningdek non edi. Aytish mumkinki, ispan-musulmon shahri tegishli qishloq xo'jaligi okrugining iqtisodiy markazi bo'lgan . Mamlakatda savdo Rim davridan saqlanib qolgan yo'llar tarmog'i bilan yanada osonlashdi.⁹

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Александр Рафаилович Корсунский — История Испании IX-XIII веков
2. *Levi-Provencal E.* L'Espagne musulmane au X-eme siecle, p. 19.
3. Александр Рафаилович Корсунский — История Испании IX-XIII веков с43-44
4. *Simonet F.* Historia de los Mozarabes de Espana, t. 1, p. 80, 94-95
5. *Cagigas.* Los mozarabes, t. I, 129*Levi-Provengal E.* Histoire de l'Espagne musulmaue, t. I. Paris, 1953, p. 161.
6. *Vicens Vives J.* Manual de historia economia de Espana, t. I, p. 102.
7. *Pastor de Togneri R.* Les Mozarabes de Toled. — «Anna-les», 1970, N 2, p. 364,
8. <https://wikipediya.org> internet elektron ensiklopediyasi

⁹ *Levi-Provencal E.* Histoire de L'Espagne musulmane au X-eme siecle, p. 182;